

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ НАПН УКРАЇНИ

Тетяна Гавриленко

*Розвиток початкової
освіти в Україні*

*у другій половині ХХ –
на початку ХХІ століття:
історико-педагогічний аспект*

Монографія

КИЇВ
ФЕНІКС
2019

УДК 373.3(091)(477)«195/200»
Г12

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту педагогіки НАПН України
(протокол № 6 від 25 квітня 2019 р.)

Рецензенти: **О.Я. Савченко**, дійсний член НАПН України, доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу початкової освіти Інституту педагогіки НАПН України;

М.М. Марусинець, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри психології і педагогіки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

І.М. Шоробура, доктор педагогічних наук, професор, ректор Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Науковий редактор: **Л.Д. Березівська**, член-кореспондент НАПН України, доктор педагогічних наук, професор, директор Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В.О. Сухомлинського НАПН України.

Гавриленко Т. Л.

Г12 Розвиток початкової освіти в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття: історико-педагогічний аспект : монографія / Тетяна Гавриленко; НАПН України, Ін-т педагогіки НАПН України ; [наук. ред. Л. Д. Березівська]. – Київ : Фенікс, 2019. – 383, [1] с., [36] с. дод.

ISBN 978-966-136-650-2

У монографії на основі значного масиву джерел розкрито організаційні та педагогічні засади розвитку початкової освіти як цілісного утворення в структурі загальної середньої освіти України другої половини ХХ – початку ХХІ ст. у контексті суспільно-політичних, соціально-економічних і педагогічних чинників.

Адресовано науковим і науково-педагогічним працівникам, здобувачам вищої освіти, а також усім, хто цікавиться питаннями історії початкової освіти в Україні.

УДК 373.3(091)(477)«195/200»

ISBN 978-966-136-650-2

© Гавриленко Т. Л., 2019
© Видавництво «Фенікс», 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	5
ПЕРЕДМОВА	6
РОЗДІЛ 1. ПОЧАТКОВА ОСВІТА В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ШКІЛЬНОЇ РЕФОРМИ (1954–1964)	21
1.1. Цілі, принципи та організація початкової освіти	22
1.2. Зміни у змісті початкової освіти: розвантаження, оновлення, стабілізація	54
1.3. Організаційні основи, форми та методи навчально-виховного процесу	77
Висновки до першого розділу	92
РОЗДІЛ 2. СТРУКТУРНО-ЗМІСТОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ (1964–1984)	95
2.1. Цілі, принципи та організація початкової освіти в умовах її переходу до трирічного терміну навчання	96
2.2. Реформування змісту початкової освіти	121
2.2.1. Розроблення змісту початкової освіти на нових дидактичних засадах (1964–1970)	121
2.2.2. Оновлення змісту початкової освіти та його вплив на якість навчання й розвиток молодших школярів (1970–1984)	129
2.3. Удосконалення навчально-виховного процесу в початковій школі	140
2.4. Організаційно-змістова перебудова початкової освіти як об'єкт наукових досліджень українських педагогів і психологів	151
2.4.1. Експериментальні дослідження українських учених щодо структурно-змістових трансформацій у початковій освіті (середина 60-х – початок 70-х рр. ХХ ст.)	151
2.4.2. Експериментальні дослідження українських учених щодо організаційних змін у початковій освіті (середина 70-х – перша половина 80-х рр. ХХ ст.)	169
Висновки до другого розділу	181

РОЗДІЛ 3. ПОЧАТКОВА ОСВІТА В ПЕРІОД ПЕРЕБУДОВЧИХ ПРОЦЕСІВ ОСВІТНЬОЇ ГАЛУЗІ (1984–1991).....	185
3.1. Вплив перебудовчих процесів на оновлення теоретичних засад діяльності початкової освіти	186
3.2. Зміст початкової освіти та його навчально-методичне забезпечення в умовах функціонування двох типів початкової школи.....	211
3.3. Варіативність навчально-виховного процесу в різних організаційно-педагогічних умовах	229
Висновки до третього розділу	240
РОЗДІЛ 4. РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (1991–2001) ..	243
4.1. Розбудова початкової освіти на нових законодавчо-нормативних і концептуальних засадах	244
4.2. Організаційні трансформації системи початкової освіти	254
4.3. Етапи модернізації змісту початкової освіти	271
4.3.1. Конструювання змісту початкової освіти на нових методологічних і дидактичних принципах (1991–1996)	271
4.3.2. Стандартизація змісту початкової освіти, створення нового покоління підручників для молодших школярів (1996–2001)	285
4.4. Зміни у навчально-виховному процесі в початковій школі.....	295
Висновки до четвертого розділу	304
ПІСЛЯМОВА.....	308
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	317

*Дорогим батькам
Лідії Петрівні та Леоніду Михайловичу Кузьомкам —
педагогам за покликанням — з любов'ю й вдячністю присвячую!*

ПЕРЕДМОВА

Початкова школа має бути тільки успішною!
О. Я. Савченко*

В умовах сучасних цивілізаційних викликів, трансформацій у політичному, економічному та культурному житті українського суспільства, загострення конкуренції в усіх сферах діяльності важливим вектором державної політики в Україні є реформування освітньої галузі з огляду на європейські пріоритети. Наразі ключовою реформою є створення Нової української школи, покликаної формувати цілісну всебічно розвинену особистість із активною життєвою позицією, здатну змінювати навколишній світ, конкурувати на ринку праці, навчатися упродовж життя [346; 530]. Особлива роль у цьому процесі належить початковій освіті як складнику соціального інституту освіти, що здійснює безпосередній та опосередкований вплив на попередні й наступні його рівні, є ґрунтом для входження дитини у соціокультурний та освітній простір, зорієнтована на формування ключових і предметних компетентностей, необхідних для подальшого успішного навчання та самореалізації особистості. Тому в Концепції «Нова українська школа» (2016) передбачено, що початкова освіта раніше й активніше за інші рівні загальної середньої освіти сприйматиме й втілюватиме у практику нові ідеї [346].

Зміна освітніх парадигм актуалізує ґрунтовне вивчення, осмислення і творче використання вітчизняного історико-педагогічного досвіду. Особливо значущим у цьому контексті є звернення до періоду другої половини ХХ — початку ХХІ ст., адже, як підкреслює академік О. В. Сухомлинська, «події, факти, феномени, які відбувалися тоді, є нашою недавньою історією, (...) започатковані там процеси й тенденції є й у нинішньому дискурсі» [733, с. 7]. Тому їх аналіз дозволить зрозуміти трансформації в системі

---

*Савченко О. Я. *Дидактика початкової освіти: підручн. Київ: Грамота, 2012. С. 3.*

початкової освіти, врахувати надбання попередніх поколінь та уникнути помилок у розв'язанні сучасних освітніх проблем.

Задля об'єктивного та поліаспектного висвітлення розвитку початкової освіти в Україні в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. окреслимо суть ключового поняття нашого дослідження – *початкова освіта*. З'ясовано, що воно почало використовуватися в педагогічній літературі й нормативних документах із другої половини ХІХ ст., коли значно посилилася увага з боку держави та громадськості до цього рівня освіти. Щоправда, найчастіше поняття «початкова освіта» вживалося з додаванням слова «народна». В «Енциклопедичному словнику» (1890–1907), підготовленому видавничим товариством Ф. А. Брокгауз – І. А. Єфрон, уміщено розлогу статтю «Початкова народна освіта», де розглядаються питання історії та тогочасного стану початкової освіти за кордоном і в Російській імперії [803]. Але зміст досліджуваного поняття у наведеному словнику, як і в інших тогочасних джерелах, не визначається.

У радянську добу поняття «початкова освіта» міцно увійшло в освітній простір та закріпилося в ньому, що засвідчує законодавчо-нормативних документів, наукової та навчально-методичної літератури. Однак, незважаючи на його активне використання, у зазначених джерелах воно не тлумачилося. Проаналізувавши довідкову літературу, в т. ч. педагогічні словники та енциклопедії, констатуємо, що поняття «початкова освіта» у цих виданнях не відображено [48; 49; 384; 385]. Натомість фіксуємо поняття «початкова школа», яке трактується одночасно і як навчально-виховний заклад, і як І ступінь загальноосвітньої школи, що забезпечує початкову освіту [49, с. 311; 384, с. 72]. І лише в «Радянському енциклопедичному словнику» (1984) досліджуване нами поняття має таке визначення: «Початкова освіта – це І ступінь загальної середньої освіти, що забезпечує оволодіння елементарними знаннями з рідної мови, математики, відомостями про природу та суспільство» [720, с. 867].

Вивчення законодавчо-нормативних документів і довідкової літератури незалежної України показало, що в більшості з них поняття «початкова освіта», як і раніше, не тлумачиться або незначається взагалі. Так, у Законі України «Про освіту» (1996, 2017) згадане поняття подане в переліку освітніх рівнів без трактування його суті [531; 530]. Закцентуємо, що в документі 1996 р. уживається поняття «початкова загальна освіта» [531]. На наш погляд, це уточнює досліджуване поняття та розмежовує його з іншим – «початкова професійна освіта». Винятком у нашій розвідці стало довідкове видання «Енциклопедія освіти» (2008), за редакцією академіка В. Г. Кременя. Згідно з визначенням, запропонованим у ньому академіком О. Я. Савченко, початкова освіта – це «перший ступінь загальної середньої освіти, метою якого у більшості країн світу є одержання дітьми базових умінь і навичок загальнокультурного, загальнорозвивального характеру»

[160, с. 700]. Як бачимо, у наведених дефініціях увага сконцентрована на визначенні освітнього ступеня/рівня та цілей початкової освіти, що уточнюються відповідно до вимог часу.

Отже, поняття «початкова освіта» розпочинає активно побутувати з другої половини ХІХ ст., міцно закріплюється в нормативних документах, освітньому просторі в ХХ – на початку ХХІ ст., але, за винятком окреслених джерел, його визначення не подається. Припускаємо, що внаслідок цього у педагогічній літературі поняття «початкова освіта» та «початкова школа» часто використовуються як синонімічні.

На відміну від української системи освіти для позначення розглядуваного рівня освіти, у системах освіти інших країн частіше застосовується термін «*первинна освіта*» («*primary education*») або «*елементарна освіта*» («*elementary education*») [819; 820; 828]. Міжнародна стандартна класифікація освіти (МСКО; International Standard Classification of Education — ISCED, розроблена у 1997 р. Міжнародним бюро освіти ЮНЕСКО та офіційно визнана світовою спільнотою як матриця для порівняння освітніх систем у країнах світу), відносить початкову освіту до першого рівня освіти — МСКО І та визначає як таку, що формує базові навички читання, письма та математики, закладає підґрунтя для вивчення основних галузей знань, особистого та соціального розвитку в процесі підготовки до середньої освіти [818, с. 30]. За даними української дослідниці О. Б. Ярової, Світовий банк тлумачить початкову освіту як «загальну шкільну освіту першого рівня (плюс неформальна освіта), програми, розроблені для формування числової і мовної грамотності та закладення бази для подальшого навчання» [815, с. 44].

Загалом, підтримуючи наведені трактування, у нашому дослідженні з деякими уточненнями розглядаємо *початкову освіту* як І рівень загальної середньої освіти, що ґрунтується, як правило, на дошкільній освіті та передбачає оволодіння дітьми молодшого шкільного віку базовими ЗУН загальнокультурного та загальнорозвивального характеру, необхідними для подальшого успішного навчання та самореалізації особистості. На наш погляд, слід розрізняти поняття «початкова освіта» та «початкова школа». Вживаючи поняття «*початкова школа*», розуміємо його на двох рівнях: *інституційному* — як заклад освіти, та *структурному* — як ступінь загальної середньої освіти.

Наголосимо, що у монографії ми зберігаємо термінологію, притаманну певному періоду розвитку початкової освіти (шкільна освіта, навчальний заклад, навчально-виховний процес, класовод та ін.).

Концептуальні засади дослідження. Здійснюючи ретроспективний аналіз організаційно-педагогічних засад розвитку початкової освіти в Україні в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст., виходимо з того, що він був зумовлений суспільно-політичними, соціально-економічними, педагогічними чинниками, які впливали на неї загалом та на її структурні

компоненти зокрема. Початкову освіту розглядаємо як *складник загальної середньої освіти*, в контексті якої розгортався її розвиток як *відносно самостійного цілісного утворення*. Початкову освіту також розуміємо як *складну динамічну педагогічну систему*, що вміщує такі складники: *цільовий* (цілі, завдання, цінності, принципи), *організаційний* (тривалість навчання, вік вступу до школи, типи закладів освіти, учнівський контингент, педагогічний потенціал, навчальне та матеріально-технічне забезпечення), *змістовий* (навчальні плани та програми, навчальна література) та *процесуальний* (організація та здійснення навчально-виховного процесу; методи, засоби, форми організації навчання; контроль і оцінювання його результатів). Така система формувалася у взаємозв'язках і змінах її елементів, під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників та характеризувалася певними тенденціями, закономірностями й суперечностями.

У нашому дослідженні фокусуємо увагу на початковій освіті, що надавалася дітям молодшого шкільного віку в загальноосвітніх школах з українською мовою навчання. У монографії не розглядаються заклади освіти для дітей, які потребували корекції фізичного та (або) розумового розвитку, особливих умов виховання й соціальної допомоги, для дітей національних меншин, а також заклади освіти для підлітків, молоді, дорослих, які вчасно не здобули початкову освіту (що було характерно для 50-х – 70-х рр. XX ст.), адже вони мали певні відмінності в організаційному, змістовому та процесуальному аспектах на протигагу загальноосвітнім або «масовим школам» (ця назва вживалася у документах МО УРСР 50-х – 80-х рр. XX ст.). В останніх здобувала початкову освіту більшість дітей молодшого шкільного віку.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період другої половини XX – початку XXI ст., позначений трансформаціями у системі загальної середньої освіти, зокрема її початкової ланки; посиленням уваги науковців до теорії та практики початкової освіти; численними експериментальними дослідженнями у цій галузі; розробленням нових підходів до організації початкової освіти; неодноразовим реформуванням змісту освіти; пошуком і впровадженням нових методів, засобів, форм організації навчання молодших школярів. Вибір нижньої хронологічної межі зумовлений тим, що внаслідок проголошення на державному рівні переходу до обов'язкової семирічної (1949) та десятирічної (1952) освіти початкова освіта перестає бути замкненою ланкою та інтегрується в структуру загальної середньої освіти. У програмах для I–IV класів 1954 р. початкова освіта вперше визначається як підготовчий ступінь для отримання освіти в подальших ланках загальноосвітньої школи [633, с. 3]. З урахуванням цього факту, а також змін у суспільно-політичному житті (прихід до влади М. С. Хрущова, десталінізація, лібералізація) та, беручи до уваги, трансформації в освітній сфері, за нижню хронологічну межу взято 1954 р. Завершується дослідження 2001 р., коли розпочався перехід